

УДК 94:327(100)

Толстов С.В.

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ СОЮЗИ ТА КОАЛІЦІЙНІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРИРОДА, МОДАЛЬНІСТЬ, СПЕЦИФІКА

В історії дипломатії періоду 20-40 рр. ХХ ст. пріоритетне значення посідає проблема формування союзницьких відносин та багатосторонніх коаліцій. В представленій статті автор намагався проаналізувати структурні та мотиваційні чинники, які впливали на встановлення й функціонування союзницьких та коаліційних відносин між тодішніми провідними державами. В умовах багатополлярної системи міжнародних відносин мир і стабільність могли забезпечуватися або внаслідок використання механізмів колективної безпеки проти гегемонізму та агресії, або шляхом дотримання балансу сил та дієвих союзницьких зобов'язань. Жоден з цих структурних механізмів не виявився спроможним зупинити агресію держав «осі» Берлін-Рим, створеної в середині 1930-х рр. Політико-ідеологічні протиріччя та спроби замирення нацистського режиму за рахунок країн Центральної та Східної Європи призвели до поразки англо-французької коаліції на початковому етапі Другої світової війни. Основу «другої» антигітлерівської коаліції становило усвідомлення загрози людству, яка походила від держав-агресорів. Утім, ані при створенні Ліги націй, ані в рамках ООН міжнародній спільноті не вдалося започаткувати ефективні механізми, здатні гарантувати колективний захист від агресії та порушень міжнародного миру.

Ключові слова: союз, коаліція, війна, агресія, загроза, дипломатія, мирне врегулювання, Ліга націй, Об'єднані Нації.

Світові війни ХХ ст. стали критичним випробуванням, яке змінило ставлення до війни як прийнятного засобу досягнення політичних цілей та окреслило межі, перетин яких містить загрозу тотального знищення людства. В перебігу Першої та Другої світових війн конфронтація ворогуючих сторін набула ознак «тотальної війни», яка за тлумаченням К. Клаузевіца спрямована на знищення військової спроможності ворога та може закінчитися лише повною поразкою однієї з сторін.

Обидві світові війни мали коаліційний характер, позначений залученням більшості тогочасних держав та самоврядних політичних утворень. Досвід дипломатії двох світових війн містить різноманітний емпіричний матеріал, пов'язаний з практикою міждержавних союзів та функціонуванням коаліційних відносин. Аналіз фактів та тенденцій міжсоюзницької взаємодії надає можливість критичного аналізу природи, модальності та специфіки феномену союзницьких зобов'язань у міжнародних відносинах першої половини ХХ ст.

Основні театри Першої та Другої світових війн зосереджувалися в Європі, яка зазнала найбільш масштабних руйнувань та людських втрат. Джерела конфліктів між провідними державами мали здебільшого європейське походження, зумовлене низкою історичних, територіальних та ідеологічних

суперечностей. У генезі обох війн проблеми державно-політичного устрою та форми політичної організації різних соціумів відігравали принципову роль, оскільки визначали специфіку реагування на перебіг загострення протиріч та внутрішню готовність суспільств різних країн до «крайнього напруження зусиль» у разі військового зіткнення з потужними супротивниками. Ці чинники суттєво впливали на позиціонування та дипломатичну лінію провідних держав при виборі союзників та дотриманні союзницьких зобов'язань.

Історіографія міжнародних відносин часів Другої світової війни налічує тисячі робіт. Перші з них почали з'являтися невдовзі після Потсдамської конференції та завершення воєнних дій на Далекому сході. Мемуари та праці оглядового характеру, написані наприкінці 1940-х та на початку 1950-х рр., віддзеркалювали вплив «холодної війни», яка змінила характер відносин між колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції.

Публікація значного масиву документальних матеріалів, включно зі стенограмами союзницьких конференцій воєнного часу та дипломатичним листуванням лідерів «великої трійки», надала дослідникам доступ до першоджерел, відкривши можливість аналізу реальних ситуацій у відносинах союзників та змісту ухвалених рішень.

Серед конфліктних проблем, які порушувалися в західній та радянській історіографії, значне місце посідали питання про причини виникнення Другої світової війни, відносини Великої Британії та Франції з Німеччиною в 1935-1939 рр., німецько-радянські відносини 1939-1941 рр. та проблема відкриття другого фронту в Європі.

В дослідженнях у галузі політичних наук проблематика часів Другої світової війни порушувалась у контексті аналізу природи виникнення міждержавних союзів та теорії «балансу загроз», яка пояснювала створення антигітлерівської коаліції прагненням до виживання держав і суспільств з різними політико-ідеологічними системами.

Публікація на Заході та в Росії низки розсекречених архівних документів сприяла більш адекватному розумінню політики західних держав напередодні Другої світової війни та відносин між учасниками антигітлерівської коаліції. Втім, розпад СРСР та закінчення «холодної війни» не звільнили проблематику міжсоюзницьких відносин воєнного періоду від ідеологічних нашарувань, позначених спробами апологетики окремих політичних діячів та ролі різних держав у забезпеченні перемоги над фашизмом.

Мета статті полягає у визначенні та осмисленні природи і змісту союзницьких відносин між великими державами напередодні та в період Другої світової війни з погляду сучасної історичної та політичної науки.

Еволюція системи міжнародних відносин пройшла декілька етапів, що мали власні визначальні риси та специфічні ознаки. Кожному з таких етапів властиві характерні особливості, зокрема, відносна стабільність розстановки сил та історична обумовленість базових мотивацій, що визначають позиціонування

великих держав. В цьому сенсі світові війни вважаються кризовими періодами, які спричиняли суттєві зміни в структурі міжнародних відносин та створювали нову політичну комбінацію, що зумовлювала полярність міжнародної системи.

Напередодні та на початку Другої світової війни інтереси провідних держав визначалися багатоцільовим суперництвом та суттєвими розходженнями між їхніми зовнішньополітичними цілями. В структурному відношенні міжнародна система зберігала поліцентричний характер, а в політико-ідеологічному сенсі, без урахування периферійних країн, складалась з трьох основних компонентів – західних протоліберальних демократій, СРСР з партійно-більшовицькою формою правління та низки держав з нацистськими, фашистськими і воєнно-дикторськими режимами, невдовзі поєднаних Анतिकомінтернівським пактом і союзом Берлін-Рим-Токіо.

Головними політичними результатами Першої світової війни вважаються фактичне зруйнування європейської системи балансу сил та створення Ліги націй, якій надавалися функції інструменту колективної безпеки. Однак за визначенням Г. Кіссінджера, політичні умови договорів, укладених на Версальській конференції 1919 р., не містили «довгострокового перспективного підходу до майбутнього Німеччини» [1, с. 206]. Відтак «замирення Німеччини досягнуто не було, Франція не змогла гарантувати власну безпеку, а США самоусунулися від [участі в процесах] врегулювання» [1, с. 204, 206].

Невдалі спроби французьких керівників домовитися про перетворення Німеччини на конфедерацію не мали успіху. Натомість ідеї президента США В. Вільсона про колективну безпеку вважалися надто утопічними. Ці міркування стимулювали французьке прагнення отримати гарантії безпеки від Великої Британії та США, а також узгодити довгострокову окупацію союзниками Рейнської області. Лише за таких обставин французькі представники на Версальській мирній конференції 1919 р. погоджувалися прийняти «інтерпретацію концепції колективної безпеки, яка дозволить досягти тих же результатів, що й традиційний альянс» [1, с. 207].

Проте повноваження Ліги націй були схвалені в урізаному вигляді. До її статуту не увійшли положення, які мали забезпечувати автоматичне реагування на акти агресії та порушення територіальної цілісності учасників, включаючи створення міжнародного трибуналу з вирішення спорів та зміни кордонів, постійних міжнародних збройних сил та описання способів їх застосування. Статут Ліги націй увійшов до тексту Версальського мирного договору між союзниками та Німеччиною. В якості додатків до мирного договору були включені багатостороння угода (США, Бельгії, Британської імперії та Франції з Німеччиною) про окупацію союзниками територій вздовж Рейну, франко-британський договір, який передбачав надання Франції допомоги в разі неспровокованої агресії з боку Німеччини, та аналогічна угода між Францією та США, які містили перехресні посилання та вважалися пов'язаними з основним

договором [2, р. 429-453]. Будь-яка військова діяльність Німеччини на лівому березі Рейну вважалася порушенням Версальського мирного договору – «ворожим актом» проти Британської імперії, Французької Республіки та США і мала «розцінюватися як порушення міжнародного миру». Окрім ратифікації на національному рівні, набуття чинності цих договорів передбачало їх визнання Радою Ліги націй. Протокольні умови цих договорів передбачали, що вони діятимуть «до подання однією зі сторін заяви до Ради [Ліги націй], яка, діючи в разі необхідності на підставі більшості голосів, ухвалить рішення про надання достатнього захисту» [2, р. 445, 451-452].

Відмова Конгресу США від ратифікації Версальського договору анулювала франко-американську гарантійну угоду та послаблювала значення англо-французького договору. В 1921 р. уряд США уклав з Німеччиною окремих договір, який вже не містив посилань ні на Лігу націй, ні на гарантії безпеки Франції. Подібне завершення післявоєнного політичного врегулювання ставило Францію в жорстку залежність від неухильного дотримання Версальського мирного договору та союзницьких зобов'язань з боку Британії.

Показово, що будучи головним ініціатором впровадження системи колективної безпеки у вигляді Ліги націй, В. Вільсон заперечував створення в її рамках постійного механізму політичного та військового примусу, назвавши його зайвим придатком, який послаблюватиме відносини взаємної довіри [3, р. 128].

Порушенню традиційного для Європи попередніх епох режиму балансу сил в міжвоєнний період сприяли часткова ізоляція Росії/СРСР та повернення США до політики ізоляціонізму в європейських справах. За підсумками Першої світової війни на сході та півдні Німеччина межувала з низкою дрібних та середніх за потенціалом держав, що усувало можливості стримування її територіальної експансії. Натомість, як стверджує американський дослідник С. Уолт, аж до ліквідації Чехословаччини і окупації Чехії та Моравії в 1939 р. британський уряд не наважувався визнати пряму загрозу й перспективу встановлення німецького панування на Європейському континенті [4, р. 450-452].

До початку Другої світової війни в зовнішньому позиціонуванні колишніх союзників по Антанті переважали тактичні розрахунки, про що свідчили численні поступки та проміжні угоди, які мали відтермінувати загрозу війни в Європі. Прагнучи уникнути прямої конфронтації з Німеччиною, Велика Британія і Франція ухилялися від встановлення міцних союзницьких зобов'язань з партнерами у центральній та східній Європі.

Зв'язки союзницького типу з суттєвим часовим випередженням склалися між Німеччиною та Італією, які наполягали на перегляді статус-кво та розширенні сфери власного територіального та політичного контролю. Зближення позицій їх правлячих кіл з часом призвело до узгодження планів експансії по основних географічних напрямках.

З початку 1930-х рр. правлячі кола Німеччини не надто переймалася приховуванням своїх експансіоністських намірів, спрямованих на перегляд територіального устрою Європи та захоплення колоніальних володінь колишніх переможців у Першій світовій війні. В свою чергу позиція урядів Великої Британії та Франції загалом ґрунтувалася на Локарнських договорах щодо спільних гарантій європейських кордонів, підписаних у Лондоні 1 грудня 1925 р.

Локарнський пакет угод включав Рейнський гарантійний пакт за участю Німеччини, Великої Британії, Франції, Бельгії та Італії, франко-німецький, німецько-бельгійський, німецько-польський та німецько-чехословацький договори про арбітраж, франко-польський та франко-чехословацький гарантійні договори. Дві останні угоди передбачали, що Франція надасть допомогу Польщі та Чехословаччині, якщо внаслідок порушення рейнського пакту вони зазнають неспровокованого збройного нападу. Водночас британський уряд брав на себе зобов'язання надавати допомогу Франції та Німеччині, якщо одна з цих держав стане об'єктом неспровокованої агресії. Визначення зобов'язань у такій формі означало суттєвий відступ від гарантій безпеки Франції, зафіксованих у Версальському мирному договорі та пов'язаних із ним договорах.

Утім, навіть чинність Локарнських договорів була невдовзі суттєво підірвана «пактом чотирьох» (1933 р.), який передбачав узгодження політики Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції в міжнародних справах, аж до корекції умов повоєнного врегулювання. Постанова в площині дипломатії питання про можливість перегляду договорів, укладених унаслідок Першої світової війни, полегшила вихід Німеччини з локарнських договорів та перегляд воєнних обмежень, накладених Версальським мирним договором 1919 р.

Ревізіоністські тенденції в міжнародних відносинах 1920-1930-х рр. були значною мірою зумовлені нерівномірністю глобального економічного розвитку та невдоволенням низки провідних держав умовами врегулювання, встановленими за підсумками Першої світової війни. Прагнення до перегляду умов повоєнного устрою найбільш рішуче висували уряди Німеччини, Італії, Японії та до певної міри СРСР, статус якого в міжнародних відносинах виявився значно нижчим, аніж статус колишньої Російської імперії.

Суттєвим кроком до зближення Німеччини з Італією та Японією стало укладення низки двосторонніх домовленостей. Невдовзі після підписання договору про дружбу між Німеччиною та Італією (25-26 жовтня 1936 р.) їх уряди проголосили встановлення союзу, що уособлював спільні наміри щодо перегляду європейського міжнародного порядку. 1 листопада 1936 р. Б. Муссоліні патетично проголосив, що всі інші європейські країни, що прагнуть миру, мають тепер обернутися довкола «осі» Берлін-Рим.

Початкова основа зближення Німеччини з Японією була закладена Антиконтинентальним пактом (25 листопада 1936 р.). Хоча пакт мав виразне

ідеологічне забарвлення, Ф. Рузвельт побачив у ньому ознаку геополітичної змови Німеччини, Японії та Італії, спрямованої на встановлення світового панування. Посилаючись на «безмежність» намірів Гітлера, Рузвельт висловлював сумніви з приводу доцільності політики умиротворення, яку проводили британські уряди С. Болдуїна та Н. Чемберлена. Не маючи наміру втручатися в європейські справи, він застерігав, що небезпеку нацизму може зупинити лише авторитетна загроза силою [5, р. 105, 179].

Подальшими віхами поступового становлення очолюваного Німеччиною союзу трьох держав стали приєднання Італії до Антикомінтернівського пакту (6 листопада 1937 р.), укладення німецько-італійського «Сталевого пакту» (22 травня 1939 р.), підписання Тристороннього договору 1940 р. та залучення до цих базових договорів урядів низки країн-сателітів у Європі та Азії. Втім, німецько-японські угоди не містили прямих зобов'язань воєнного характеру, хоча й передбачали взаємний «дружній нейтралітет» у разі початку війни проти СРСР.

Попри прямі зобов'язання, передбачені Версальським мирним договором (1919 р.) та Локарнськими угодами (1925 р.), уряди Франції та Великої Британії, починаючи зі вступу німецьких військ до Рейнської області (7 березня 1936 р.), утримувалися від надання відсічі планам і експансіоністським діям Німеччини. Саме тоді, на думку У. Черчилля, була знехтувана нагода зупинити руйнування А. Гітлером європейського порядку «без серйозної війни» [6, кн. 1, с. 93].

Оцінюючи перебіг подій навесні 1936 р. Г. Кіссінджер вказував, що британське політичне керівництво свідомо ухилялося від надання підтримки Франції. В британських політичних колах переважали настрої на користь примирення з Німеччиною, згідно з якими «важливіше виправити помилки Версалю, ніж виконувати на практиці зобов'язання, укладені в Локарно» [1, с. 274].

Позицію британського уряду визначали наступні орієнтири:

- винятковою обставиною, яка порушує європейську рівновагу, вважалось лише пряме порушення Німеччиною кордонів Франції;

- Рейнська область була створена для забезпечення безпеки Франції та Бельгії. Тому уряди Франції та Бельгії мали самі зважити, яку цінність для них має збереження цієї буферної зони і яку ціну вони готові за це сплатити;

- Велика Британія мала ухилятися від зобов'язань щодо безпеки держав у центральній та східній Європі;

- для гарантування безпеки кордонів Франції уряд Великої Британії передбачав надання допомоги в обсязі лише двох дивізій. Однак і це зобов'язання втрачало чинність у разі, якщо французька армія вступить до Німеччини з метою захисту Чехословаччини чи Польщі;

- замість стратегії стримування Німеччини пропонувалося продовжувати торг з другорядних питань та покладатися на можливість досягнення «перманентного врегулювання».

Британська обіцянка надати Франції допомогу в обсязі двох дивізій стала вельми позірною компенсацією за фактичне скасування локарного пакету договорів та передбачених ними гарантій безпеки. Британський «союзницький» внесок в обсязі двох дивізій фігурував на всіх міжнародних переговорах, аж до нападу Німеччини та Польщу 1 вересня 1939 р. Британський уряд, принаймні до березня 1939 р., свідомо ухилявся від укладення формального союзу з Францією та використовував обіцянку своєї підтримки аби утримати Францію від активної політичної взаємодії з країнами центральної та південно-східної Європи.

Оцінюючи помилки урядів західноєвропейських країн у 1930-і рр., У. Черчилль після закінчення Другої світової війни стверджував, що для відвернення воєнного катаклізму Англія ще в 1933-1934 рр. мала побудувати потужну авіацію, здатну стримувати завойовницькі плани Гітлера. В переліку хибних рішень згадувалися пасивність британського уряду, який мав змогу припинити агресію Італії проти Абіссинії (1935 р.) та змарнована нагода запобігти ремілітаризації Рейнської області. Згодом у своїх мемуарах У. Черчилль висловлював припущення, що Англія і Франція могли зупинити німецький реваншизм, якби разом звернулися за допомогою до Ліги націй та об'єднали довкола себе всі держави Європи, а «Ліга вперше дістала б знаряддя ствердження своєї влади» [6, кн. 1, с. 65]. До того ж, у 1936 р. Франція сама мала достатньо сил, аби «витіснити німців з Рейнської області». Проте французький уряд залишився абсолютно інертним, що назавжди позбавило його шансу зупинити честолюбні плани Гітлера.

Продовженням курсу на неспротив ревізійнізму Гітлера, який прирік Францію на воєнну поразку, стала згода урядів Франції та Британської імперії на окупацію Австрії (березень 1938 р.), Судетської області (жовтень 1938 р.), Чехії та Моравії (15 березня 1939 р.) й фактична відмова від виконання гарантій безпеки, обіцяних Польщі (1939 р.). Як з'ясувалося під час парламентських дебатів восени 1938 р., укладаючи Мюнхенську угоду (30 вересня 1938 р.) британський уряд взагалі уникав будь-яких зобов'язань щодо гарантування безпеки чехословацьких кордонів. Заяви французьких та англійських представників після підписання Мюнхенської угоди мали суто символічний характер з посиланням на гіпотетичне «виникнення обставин неспровокованої агресії». Попри наполегливі запити деяких депутатів британського парламенту, Н. Чемберлен взагалі не спромігся пояснити, в чому конкретно полягали зобов'язання міжнародних посередників щодо Чехословаччини та послався на арбітраж з боку Німеччини, Італії та повноваження утвореної за їх участю міжнародної комісії в Берліні.

В умовах невпинного наближення великої війни в Європі, 27 березня 1939 р. уряди Великої Британії та Франції попередньо узгодили параметри взаємної воєнної допомоги, проте їх дипломатія зберігала орієнтацію на подальші

поступки Німеччині з метою уникнення участі цих країн у воєнних діях. Підтвердження англо-французьких гарантій безпеки Польщі, Румунії та Греції навесні 1939 р. не зупинило розширення експансії Німеччини та Італії в центральній та південній Європі. Реагуючи на підписання додаткових угод про гарантії безпеки Польщі, в квітні 1939 р. Гітлер використав їх як привід для денонсації німецько-польського договору про ненапад (1934 р.), морської угоди з Англією (1935 р.) та натякнув на можливість нормалізації відносин з СРСР. Проте відверта демонстрація подальших агресивних намірів з боку Гітлера влітку 1939 р. не переконала уряди Великої Британії та Франції в марності спроб досягти чергового тактичного компромісу з Берліном. Аби вкотре створити враження про можливість примирення, Гітлер сигналізував до Лондона про готовність завершити перегляд європейського порядку в разі суттєвих територіальних і політичних поступок з боку Польщі.

Офіційна радянська позиція полягала в тому, що зупинити агресію в Європі може лише міцний союз Англії, Франції та СРСР на підставі чітких взаємних зобов'язань. Однак позиція радянського уряду не зустріла адекватної підтримки з боку керівництва Великої Британії та Франції. Попри стрімке загострення напруженості та наближення воєнної розв'язки, Лондон і Париж не наважувалися укласти рівноправну угоду з Москвою.

Роз'яснюючи свою позицію, уряд СРСР відкидав твердження, що пообіцявши захист Польщі та Румунії, Англія та Франція фактично захищають західний кордон СРСР. Відповідь Москви на англо-французьку пропозицію про проведення консультацій з'явилася в редакційній статті газети «Известия» від 11 травня 1939 р. В ній стверджувалося, що «захищаючи Польщу і Румунію, Англія і Франція захищають самих себе, а не західний кордон СРСР, оскільки «вони мають пакт про взаємодопомогу з Польщею, яка зобов'язана захищати Англію і Францію від агресії». Румунія, що має союзний договір з Польщею, перебуває в становищі «непрямого союзника» Англії і Франції. Проте СРСР, не маючи пакту про взаємодопомогу ні з Англією і Францією, ні з Польщею, «має взяти на себе зобов'язання надавати допомогу всім цим трьом державам, не отримуючи від них ніякої допомоги. Причому в разі агресії, спрямованої прямо проти СРСР, останній буде змушений розраховувати лише на свої власні сили» [7].

Німецька окупація Чехословаччини, вторгнення Італії до Албанії, скасування Німеччиною низки міжнародних договорів та укладення німецько-італійського військово-політичного союзу свідчили про докорінне погіршення становища в Європі. У відповідь на заяву британського прем'єра Н. Чемберлена, який у своєму виступі в Палаті громад 10 травня «говорив про співпрацю, про союз з СРСР», Москва нагадувала, що «співробітництво в якості своєї природної основи передбачає взаємність. Там, де нема взаємності, немає можливості налагодити справжнє співробітництво» [7].

Вочевидь запізнилася згода урядів Великої Британії та Франції на переговори про умови взаємодії з СРСР улітку 1939 р. мотивувалася спробою утримати Німеччину від активних воєнних дій хоча б до осені 1939 р. та запобігти можливому радянсько-німецькому зближенню. Беручи до уваги невиконання гарантій безпеки, наданих Чехословаччині, нечіткість англо-французьких пропозицій щодо воєнної взаємодопомоги та відверто ворожу позицію уряду Польщі, Москва використала ці переговори як чинник певного дипломатичного тиску на Берлін. Зрештою, тактика ситуативного балансування, попри усвідомлення небезпеки великої війни, зумовила очікувану невдачу тристоронніх англо-франко-радянських переговорів. Керівництво СРСР зробило свідомий вибір на користь підписання договору про ненапад з Німеччиною та додаткового секретного протоколу, яким розмежовувалися сфери радянсько-німецьких інтересів у Східній Європі (23 серпня 1939 р.).

Напередодні нападу Німеччини на Польщу британський уряд все ще плекав ілюзію, що Гітлера можуть задовольнити часткові територіальні поступки – здобуття Данцига (Гданська) та транспортного коридору вздовж балтійського узбережжя. Підписаний 25 серпня 1939 р. англо-польський договір про взаємодопомогу розглядався в Лондоні суто як засіб дипломатичного тиску, покликаний переконати німецьке керівництво погодитися на чергову міжнародну нараду та укладення угоди на кшталт мюнхенської, яка в 1938 р. вирішила долю Чехословаччини.

Вдаючись у своїй дипломатії до відвертих політичних маніпуляцій, напередодні нападу на Польщу Гітлер передав до Лондона черговий пакет пропозицій. Уряду Н. Чемберлена було запропоновано забезпечити мирним шляхом передачу Німеччині Данцига, «польського коридору» та колишніх німецьких колоній. Натомість, Берлін погоджувався визнавати цілісність Британської імперії та гарантувати їй захист від зовнішнього нападу. Німецьке командування вже мало затверджені плани вторгнення до Польщі, які пересувалися з початкової дати наступу (26 серпня) на 1 вересня. Сподіваючись відтермінувати початок воєнних дій, британський уряд погодився з більшістю запропонованих пунктів, окрім визнання зверхності Німеччини щодо володінь британської імперії. При цьому, в Лондоні погоджувалися після «врегулювання інших проблем» розглянути й питання про колишні німецькі колонії.

Не діставши згоди з боку Лондона, французький уряд самоусунувся від виконання гарантій безпеки Польщі, обумовлених договором 1921 р., Локарнськими угодами 1925 р. та іншими двосторонніми документами. Після початку німецького наступу британський і французький уряди обмежилися вимогами до Німеччини припинити будь-які агресивні дії та негайно вивести війська з польської території.

Пообіцявши Польщі захист усіма доступними засобами, британський та французький уряди чітко усвідомлювали, що їх союзницькі зобов'язання мають

суто політичне, та аж ніяк не військове значення. Хоча після нападу Німеччини на Польщу Велика Британія і Франція оголосили мобілізацію та започаткували практику спільного воєнного планування, вони не тільки утрималися від активних воєнних дій на «західному фронті», але й не мали жодних намірів надавати Польщі пряму воєнну допомогу. Водночас англо-французька коаліція вдалася до військово-морської блокади Німеччини, перешкоджаючи її торговельним відносинам з нейтральними країнами.

У 1939-1941 рр. діапазон розбіжностей в інтересах провідних європейських держав залишався надзвичайно широким, що створювало можливість виникнення різних тактичних комбінацій. Попри досягнення суттєвих компромісів та узгодження на певних етапах позицій сторін, проблемними залишалися не тільки відносини між СРСР та Німеччиною, що мали виразні ознаки тимчасового компромісу, але й відносини між Німеччиною та Японією, які містили певні формальні зобов'язання союзницького характеру. Незайве нагадати, що Й. фон Ріббентроп і В. Молотов уклали договір про ненапад, що суперечив положенням секретного німецько-японського протоколу до Антикомінтернівського пакту, саме у розпалі боїв між СРСР та Японією на Халхін-Голі (Монголія).

Також й союзницькі відносини між Великою Британією та Францією, які базувалися на угоді про обопільні гарантії від 19 березня 1936 р., підлягали поточному узгодженню та корекції відповідно до розвитку подій. Утім, створення низки англо-французьких координаційних органів (верховна союзна рада, вищий воєнний комітет, координаційний економічний комітет), ефективність першої антинімецької коаліції виявилася незначною. Після капітуляції Франції (22 червня 1940 р.), окрім Великої Британії та британських домініонів її учасниками вважалися емігрантські уряди дев'яти окупованих нацистами європейських держав.

Позиціонування великих держав напередодні та під час війни включало такі обов'язкові елементи, як декларування стратегій і планів збереження миру (принаймні до 1-3 вересня 1939 р.), а також критеріїв післявоєнного врегулювання. Принциповими ознаками міжсоюзницьких відносин можна вважати визначення загальних політичних цілей та узгодження взаємних зобов'язань. Проте, набір політико-аксіологічних питань, пов'язаних з координацією позицій союзників, мав нестійкий характер і міг змінюватися залежно від тактичних обставин. У цьому сенсі найповнішим був збіг інтересів Німеччини та Італії, який чітко визначився напередодні й на початковому етапі війни в Європі.

Період від поразки Польщі до нападу Німеччини на скандинавські країни характеризувався напруженим вичікуванням та спробами окремих європейських держав посилити власні позиції. Зовнішньополітична поведінка провідних європейських держав свідчила про відверто егоїстичну спрямованість їх інтересів та домінування тактичних розрахунків.

Позиція Британії, уряд якої ще восени 1938 р. свідомо відхиляв будь-які зобов'язання про розміщення експедиційного корпусу у Франції [8], змінилася лише після скликання першого засідання англо-французької Верховної союзної ради (Абвіль, 12 вересня 1939 р.). Невдовзі до Франції було передислоковано Британський експедиційний корпус із 158 тис. чол., чисельність якого в період між 11 жовтня 1939 р. та 13 березня 1940 р. була збільшена до 316 тис.

Воєнні дії між союзниками та Німеччиною велися лише на морі. Натомість, після укладення радянсько-німецького Договору про дружбу і кордон від 28 вересня 1939 р. в урядових колах Англії та Франції висловлювалися пропозиції вважати СРСР не нейтральною країною, а «невоюючим союзником» Німеччини. Попри те, що СРСР мав відносно розгалужені економічні відносини з Англією та Францією, союзники під приводом активної торгівлі між СРСР та Німеччиною заблокували поставки своєї продукції.

З початком радянсько-фінської війни британський та французький уряди почали пряме планування спільних воєнних операцій, частина яких була спрямована безпосередньо проти СРСР. Перелік планів англо-французького командування окреслював мінування територіальних вод Норвегії (проти проникнення німецького воєнного та торговельного флоту), висадку десантів у районах Нарвік, Кіркенес (Норвегія) та Петсамо (Фінляндія) та бомбардування радянських нафтопромислів у районі Баку. На південно-східному фланзі мова йшла про залучення Туреччини, Югославії, Греції та Румунії до блоку, здатного координувати використання їхніх ресурсів «для надання відсічі німецькій чи російській агресії» [9, с. 735.].

Першою з превентивних воєнних операцій союзників з метою припинення постачання Німеччині скандинавської залізної руди та «стримування» СРСР мала стати висадка англо-французьких військ в Норвегії, накази про початок якої були віддані 5-8 квітня 1940 р. Проте німецький десант в ніч проти 9 квітня випередив дії союзників.

Що стосується планування воєнних операцій проти СРСР, підготовчі заходи в цьому напрямку тривали аж до нападу Німеччини на Францію. На п'ятому засіданні Верховної ради союзників (Париж, 5 лютого 1940 р.) «порятунок Фінляндії визнавався першочерговою справою», а її розгром чи капітуляція тлумачилися як «суттєва поразка союзників» [9, с. 736]. Від урядів Швеції та Норвегії ультимативно вимагали не чинити перешкод діям союзників з надання допомоги Фінляндії «у тому вигляді, в якому вони вважатимуть за потрібне». Будь-яка спроба завадити наданню такої допомоги визначалася союзними урядами як «загроза їх життєво важливим інтересам» [9, с. 737-738].

Як свідчать матеріали засідань Верховної ради союзників в період між груднем 1939 р. та квітнем 1940 р., завдання прямих збитків економіці СРСР планувалося як засіб непрямого тиску на Німеччину. На Шостому засіданні Верховної ради союзників (Лондон, 28 березня 1940 р.) французький і

англійський штаби отримали завдання підготувати детальні плани бомбардування радянських нафтових родовищ на Кавказі та завчасно провести всі «підготовчі заходи, ... наприклад доставку на Близький Схід бомб із тим, аби здійснити операцію, якщо буде ухвалено рішення щодо її проведення, без будь-яких затримок» [9, с. 738]. Відповідне політичне рішення мало бути ухвалено в разі, якщо «Радянська Росія наважиться розпочати які-небудь дії, що суперечать інтересам союзників» [9, с. 743]. Ці приготування тривали аж до початку наступу Німеччини проти Бельгії, Франції та Нідерландів 10 травня 1940 р.

Наприкінці воєнної кампанії у Франції в червні 1940 р. в англо-французьких відносинах постало питання про подальше виконання міжсоюзницьких зобов'язань. Оскільки успішне просування німецьких військ спонукало французьке воєнне командування прохати про укладення перемир'я, 13 червня У. Черчилль терміново вилетів до Франції. Під час наради союзників у м. Тур, куди був евакуйований французький уряд, прем'єр П. Рейно порушив питання про відмову від зобов'язання не укладати сепаратний мир з агресором, зафіксованого в англо-французькій декларації від 28 березня 1940 р. [9, с. 739]. Дискусія з цього приводу виявила принципову важливість зазначеного пункту, який власне й відрізняв практичні союзницькі відносини від різноманітних декларацій, які не мали обов'язкового характеру.

Цей епізод детально описаний у мемуарах У. Черчилля. Британські представники наполягали на тому, що французькі війська мають продовжувати чинити опір на південь від Парижа й до самого моря, а в разі поразки – відступити до Північної Африки. Принципове значення мало збереження французького флоту, який гарантував перевагу союзників в Атлантиці. Водночас було запропоновано звернутися за допомогою до Ф. Рузвельта з проханням про вступ США у війну [6, кн. 1, с. 382-384].

Починаючи з 25 травня У. Черчилль і П. Рейно надіслали до Вашингтона декілька телеграм, які містили прохання про допомогу і безпосереднє втручання. Увечері 13 червня П. Рейно інформував Рузвельта про наближення розв'язки і просив допомоги хоча б силами американського флоту.

13 червня Рузвельт надіслав відповідь, в якій схвалював продовження участі Франції у війні навіть у разі відступу до Північної Африки, обіцяв союзним урядам розширення воєнних поставок та наполягав на необхідності збереження військово-морського флоту. Послання містило незаперечну підтримку Британської та Французької імперій у війні з Німеччиною, проте уникало прямих зобов'язань. Рузвельт однозначно відхилив прохання Черчилля оприлюднити цю телеграму, а посол США в Лондоні Дж. Кеннеді пояснив таку вимогу обмеженістю конституційних повноважень президента США в питаннях війни і миру [6, кн. 1, с. 384-386].

Поразка Франції суттєво вплинула на стратегію і плани усіх провідних держав. Радянське керівництво скористалося розпалом війни в Західній Європі

для розширення власного військово-політичного впливу в Прибалтиці (15-17 червня 1940 р. СРСР ввів обмежені військові контингенти до Естонії, Латвії та Литви) та приєднання Бессарабії і Північної Буковини, що загалом відповідало радянсько-німецьким домовленостям про розмежування «сфер інтересів» у Східній Європі. Натомість, німецьке керівництво обмірковувало подальші напрямки територіальної експансії. 16 липня Гітлер підписав директиву № 16 про план висадки в Англії, а 19 липня запропонував Лондону укласти мир без попередніх умов, оскільки не мав переваги в авіації та достатнього військово-морського потенціалу для забезпечення десантної операції.

Попри надання Англії військово-технічної підтримки, відсутність в уряді США планів вступати в війну виглядала цілком очевидною. Зі свого боку, переслідуючи мету ізолювати та послабити Англію, Гітлер пояснював небажання уряду У. Черчилля укласти мирну угоду з Берліном «сподіваннями на Росію» та спробами Москви «не допустити надмірного посилення Німеччини» [10, с. 47-48].

Оцінюючи ситуацію, начальник генерального штабу німецьких сухопутних сил генерал Ф. Гальдер відзначав паралельне значення «англійської» та «східної» проблем. За його спостереженням, намагаючись розв'язати цю дилему, німецьке керівництво дійшло висновку, що вирішення «східної» проблеми можливе лише в разі нанесення рішучого удару по СРСР з метою примусити його «визнати панівну роль Німеччини в Європі» [10, с. 29]. Свої попередні наміри розпочати підготовку війни проти СРСР Гітлер обґрунтував на закритих нарадах 3 та 31 липня 1940 р. Згодом, 18 грудня 1940 р. була підписана директива № 21 про забезпечення підготовчих заходів з плану «Барбаросса». Директива про стратегічне зосередження та розгортання військ на Сході була затверджена 31 січня 1941 р., але дата початку наступу була повідомлена командуванню німецьких армій лише 10 червня [11].

Несподівано швидкий успіх німецької воєнної кампанії у Франції змінив співвідношення сил та стимулював переосмислення позицій сторін. Після закінчення воєнних дій у Франції головні інтереси Англії полягали у підвищенні рівня відносин з США та запобіганні зближенню між СРСР та Німеччиною. Натомість, дипломатія та розвідка Сталіна намагалися протидіяти укладенню німецько-англійської мирної угоди. Одночасно, мета Гітлера передбачала максимальне послаблення, ізоляцію та блокаду Англії, а також перешкоджання зближенню між Англією та СРСР. Воєнний розгром СРСР з метою оволодіння ресурсною базою мав випередити потенційну зміну курсу США, якщо у Вашингтоні посилювалися б настрої на користь відмови від нейтралітету та вступу у світову війну.

Тодішні політики цілком реалістично усвідомлювали структуру протиріч і розстановку сил в глобальному конфлікті. Напередодні нападу Німеччини на

СРСР А. Розенберг, який згодом був призначений рейхсміністром у справах окупованих східних територій, пояснював політику радянського керівництва тим, що «Сталін боявся безпосереднього воєнного конфлікту з Німеччиною та розраховував на знекровлення німецьких військ у Польщі та на Заході». Водночас Гітлер «прагнув уникнути одночасної війни на Сході та на Заході», зберегти свободу вибору і «якомога вище підняти ціну свого нейтралітету. Фюрер хотів спочатку перемогти на Заході, аби мати вільні війська на континенті. Сталін використав цю ситуацію для суттєвого збільшення території і населення за рахунок Естляндії, Латвії, Литви, половини Польщі, Бессарабії, Буковини і Фінляндії. ... Однак латентна могутність Німеччини була настільки очевидною, що напад (з боку СРСР) не міг відбутися» [12].

Важливою дипломатичною подією першого періоду війни, яка символічно поєднала різні театри воєнних дій, стало підписання Берлінського пакту трьох держав (27 серпня 1940 р.). Договір Німеччини, Італії та Японії проголошував «вісь» Берлін-Рим-Токіо у форматі геополітичного союзу. Його зміст полягав в узгодженні інтересів, розмежуванні сфер впливу та розподілі відповідальності на європейському та азійському театрах війни.

В договорі стверджувалося, що в разі нападу якоїсь держави, яка на час укладення пакту «не брала участі в європейській війні та в японо-китайському конфлікті», всі три країни мали надавати одна одній допомогу всіма засобами (політичними, економічними та воєнними), які вони мали в своєму розпорядженні (ст. 3). Водночас, ст. 5 договору передбачала, що пакт не зачіпає «політичного курсу», який існував між кожним з трьох учасників пакту (Японією, Німеччиною, Італією) та Радянським Союзом [13, с. 117].

СРСР визначав свій воєнний статус як активний нейтралітет, уклав з усіма державами «осі» договори про ненапад – з Німеччиною (23 серпня 1939 р.), Італією (договір про дружбу, ненапад і нейтралітет від 2 вересня 1933 р.) та Японією (пакт про взаємний нейтралітет від 13 квітня 1941 р.).

Коментуючи підписання пакту трьох держав «осі», нарком закордонних справ СРСР В. Молотов зауважив, що цей пакт не став для Радянського Союзу «чимось особливо несподіваним», оскільки він зафіксував «вже сформовані відносини між Німеччиною, Італією та Японією – з одного боку, та Англією і Сполученими Штатами Америки – з іншого». Водночас, укладення пакту знаменувало собою вступ війни у нову фазу, більш широку, ніж до його укладення: «Якщо до останнього часу війна обмежувалася сферою Європи і Північної Африки – на Заході, і сферою Китаю – на Сході, причому ці дві сфери були відірвані одна від одної, то тепер цій відірваності покладено край, бо відтепер Японія відмовляється від політики невтручання в європейські справи, а Німеччина та Італія, у свою чергу, відмовляються від політики невтручання в далекосхідні справи» [14].

Поєднання європейського та азійського театрів війни з наступним приєднанням до пакту Берлін-Рим-Токіо союзників Німеччини та Японії

(Угорщини, Румунії, Словаччини, Болгарії, Сіаму, Хорватії, Маньчжоу-Го та уряду Ван Цзінвєя в Китаї) символізувало просторову ескалацію глобального конфлікту. Фактичне поєднання європейського та азійського театрів воєнних дій відбулося внаслідок японської окупації голландських і французьких, а згодом – і британських колоніальних володінь у Південно-Східній Азії.

Подіями, які завершили глобальне залучення великих держав до Другої світової війни, стали напад Німеччини на СРСР (22 червня 1941 р.) та Японії на США (7 грудня 1941 р.). Після японської атаки на базу Перл-Харбор Конгрес США оголосив війну Японії. Стан війни з Японією оголосили також Велика Британія, Нідерланди (уряд в еміграції), Канада, Австралія, Нова Зеландія, Південно-Африканський Союз, Куба, Коста-Ріка, Домініканська республіка, Сальвадор, Гондурас і Венесуела. Згідно своїх союзницьких зобов'язань, війну США оголосили Німеччина та Італія (11 грудня 1941 р.), а також їхні сателіти (Румунія, Угорщина, Болгарія).

Оцінюючи позицію СРСР на початковому етапі війни доцільно враховувати декілька важливих аспектів, які впливали на формування політичного курсу:

- процес поступового оформлення двох протилежних коаліцій, від участі в яких Сталін свідомо дистанціювався, не підтверджує висловлену деякими російськими істориками версію про можливість вступу СРСР до пакту Берлін-Рим-Токіо [15]. Хоча під час візиту В. Молотова до Берліна у листопаді 1940 р. Москва отримала запрошення про формальне приєднання до цього альянсу, Сталін висунув черговий блок вимог і, по-суті, залишив запрошення Гітлера без відповіді;

- радянська розвідка не мала достатньої інформації про плани нацистського керівництва. В розвідувальному Генерального штабу Червоної Армії побутували уявлення, що термін початку війни Німеччини проти СРСР залежатиме від досягнення перемоги над Англією чи укладення німецько-англійської мирної угоди. Використовуючи неточні дані, військове керівництво вважало, що станом на червень 1941 р. більшість німецьких військ (42,6% дивізій вермахту) була зосереджена проти Англії. Натомість станом на 21 червня 1941 р. проти СРСР було розгорнуто 62% німецьких дивізій [16, с. 7, 10-11];

- попри спрямування японської експансії в бік Південно-Східної Азії, після початку війни між Німеччиною та СРСР існування формального німецько-японського союзу не могло не турбувати Москву. До нападу Японії на США (7 грудня 1941 р.), попри наявність договору про взаємний нейтралітет з Японією, СРСР мав враховувати потенційну небезпеку виникнення другого фронту на Далекому Сході;

- як свідчать документи радянського уряду, в 1940-1941 рр. фактичний стан збройних сил не забезпечував достатнього рівня готовності до тотальної війни та здійснення наступальних операцій у країнах Європи, які були окуповані

німецькими військами або перебували в статусі союзників Німеччини. Водночас помітна суттєва змістовна суперечність між розсекреченими документами, які описують оперативні плани розгортання Червоної Армії в західних військових округах, побудовані на концепції наступальних операцій [17, с. 296-415] та урядовими оцінками реального стану підготовки військ до ведення воєнних дій.

На думку російських дослідників, аналіз розсекречених архівних документів про підготовку Червоної Армії до війни дозволяє стверджувати, що розгортання та зосередження військ на західних кордонах СРСР, яке розпочалося в квітні-травні 1941 р., мало закінчитися не раніше 15 липня 1941 р. [17; 18]. Станом на 22 червня 1941 р. процес оперативного розгортання Червоної Армії не завершився. Таким чином німецьке командування випереджало підготовчі заходи радянських військ приблизно на місяць, що забезпечило суттєві стратегічні переваги Вермахту під час кампанії 1941 р.

Наукова дискусія про плани радянського керівництва влітку 1941 р. вказує на суттєві прогалини в архівних фондах керівних установ колишнього СРСР, значна частина яких залишається недоступною, та свідомі замовчування й суперечності у мемуарах сучасників подій. Проаналізувавши доступні документальні джерела, російський дослідник М. Мельтюхов реконструював послідовність підготовчих заходів радянських військ, які після 15 липня 1941 р. могли в будь-який момент «отримати наказ розпочати бойові дії проти Німеччини» [17, с. 415]. Масштаби розгортання радянських військ вказують на серйозність приготувань з боку СРСР. За планами розгортання передбачалося зосередити вздовж західних кордонів СРСР 81,5% кількості особового складу Червоної Армії, зокрема 247 дивізій, які після мобілізації мали налічувати понад 6 млн. чол., близько 70 тис. гармат і мінометів, понад 15 тис. танків і до 12 тис. літаків. При цьому, на думку М. Мельтюхова, неможливість збереження в таємниці радянських воєнних приготувань не дозволяла б надто довго відкладати завдання удару по військах Німеччини, які були розгорнуті з іншого боку кордону [17, с. 415].

Підготовчі дії радянського військового командування підтверджували «прагнення випередити своїх супротивників у розгортанні збройних сил для нанесення перших ударів більш потужними силами і захоплення стратегічної ініціативи від самого початку воєнних дій» [16, с. 10-11]. Виглядає переконливим висловлене російським дослідником П. Бобильовим припущення, що принципове рішення про підготовку попереджуючого удару проти Німеччини Сталін міг прийняти після доповіді йому стратегічного плану Генштабу навесні 1941 р., однак формальне директивне рішення з цього приводу зафіксовано не було. Принаймні в розсекречених архівних документах відомості про формальне затвердження оперативних планів радянського Генштабу від 11 березня та 15 травня 1941 р. відсутні [11]. З огляду на терміни військових приготувань, рішення про початок власне превентивної операції

могло бути ухвалено лише після виконання усіх підготовчих заходів, передбачених планом Генштабу, вірогідно затвердженим у травні 1941 р.

Напередодні нападу Німеччини на СРСР уряди Британії та США ретельно відстежували назрівання воєнної розв'язки на Сході Європи. В своєму листуванні Черчилль і Рузвельт дійшли попередньої згоди, що в разі нападу Гітлера на СРСР вони висловлять Москві свою підтримку, оскільки Гітлер є головним ворогом, поразки якого прагнуть і Британія, і США.

Напад Німеччини на СРСР та Японії на США змінив глобальну розстановку сил, що визначило об'єктивний збіг стратегічних інтересів СРСР, Великої Британії та США як основних учасників нової антигітлерівської коаліції проти держав «осі».

Підтвердивши свою антикомуністичну налаштованість, у виступі по радіо (22 червня 1941 р.) Черчилль декларував готовність боротися з нацистським режимом до переможного кінця та закликав «друзів і союзників в усіх частинах світу дотримуватися такого ж курсу». Британський прем'єр запевняв, що небезпека, яка «загрожує Росії – це небезпека, що загрожує нам і Сполученим Штатам». Тому в боротьбі з нацизмом Британія «надасть Росії та її народу всю допомогу, яку тільки зможе» [6, кн. 2, с. 169-170].

24 червня 1941 р. президент США Ф. Рузвельт теж виступив із заявою, в якій висловлював підтримку боротьби СРСР проти нацистської агресії.

Початок боїв на радянсько-німецькому фронті створив передумови для формування другої антигітлерівської коаліції, яка об'єднала держави, що брали участь у війні проти блоку держав-агресорів – Німеччини, Італії, Японії та їх сателітів. Основу для встановлення коаліційних зобов'язань забезпечувало усвідомлення урядами СРСР, Великобританії і США головної небезпеки, яку представляли військова могутність та політичні плани – держав «осі».

Першим міжнародним документом, який засвідчив формування нової системи коаліційних зв'язків, вважається радянсько-англійська угода про спільні дії проти Німеччини та її союзників (12 липня 1941 р.). Проявивши готовність до подолання суперечностей, спричинених Мюнхенською угодою (1938 р.) і обставинами окупації Чехословаччини та Польщі (1939 р.), уряд СРСР підписав угоди про спільні дії у війні проти фашистської Німеччини з емігрантськими урядами Чехословаччини (18 липня) і Польщі (30 липня).

Згодом, 2 серпня 1941 р. було укладено військово-економічну угоду між СРСР і США. Питання взаємних військових поставок між СРСР, Великобританією та США були врегульовані на Московській нараді, що відбулася 29 вересня – 1 жовтня 1941 р. США постачали СРСР озброєння, військову продукцію та продовольство на підставі закону про ленд-ліз, а Велика Британія – відповідно до угоди про взаємні поставки, кредит і порядок платежів від 16 серпня 1941 р.

Між основними учасниками антигітлерівський коаліції зберігалися суттєві протиріччя, які виявилися при обговоренні проблем військового планування та післявоєнного світового устрою. В загальних рисах порядок взаємодії в межах «великої трійки» (СРСР, Велика Британія, США) відображав створення стійкого англо-американського блоку з єдиним військовим командуванням і узгодженим плануванням під час військових операцій та більш загальну й багатоступеневу координацію дій лідерів США і Великобританії з радянським керівництвом.

Доцільно відзначити, що підписання Атлантичної хартії лідерів США і Великої Британії (14 серпня 1941 р.), яка визначала загальні політичні цілі двох держав і слугувала основним політичним документом англо-американського союзу, сталося ще до формального вступу США у війну. Сторони зобов'язалися надавати одна одній різнобічну підтримку у війні проти Німеччини, не вести з нею переговорів, не укладати перемир'я чи мирного договору, інакше як за обопільної згоди. Попри її специфічну форму, Атлантична хартія вважалася міжнародною угодою, яка набувала чинності з моменту підписання та не підлягала ратифікації. Таким чином, США набували статусу «невоюючого союзника» антигітлерівської коаліції.

На конференції в Лондоні (вересень 1941 р.) представники 14 держав, які перебували у стані війни з Німеччиною (Британської імперії, СРСР, Бельгії, Греції, Нідерландів, Норвегії, Люксембургу, Польщі, Чехословаччини, Югославії, британських домініонів та Національного комітету «Вільна Франція») погодилися з принципами Атлантичної хартії. В окремій заяві від 24 вересня 1941 р. уряд СРСР підкреслив нагальну необхідність «сконцентрувати всі економічні та воєнні ресурси» волелюбних народів для повного і якомога скорішого звільнення Європи від гітлерівської навали та висловився за послідовне втілення принципів Атлантичної хартії [19].

Уряд СРСР визнав комітет «Вільна Франція» представником французів, що продовжували боротьбу проти гітлерівської Німеччини та її союзників. Натомість голова комітету Ш. де Голль зобов'язався надавати СРСР допомогу та сприяння усіма наявними засобами.

Москва наполягала на тому, аби всі союзники у війні проти Німеччини та Італії оголосили стан війни іншим країнам, які брали участь у вторгненні до СРСР та окупації радянської території, зокрема Румунії, Угорщини та Фінляндії. Радянська дипломатія послалася на загарбницькі плани їх урядів, яким німецьке керівництво обіцяло щедрі територіальні компенсації.

Хоча СРСР зробив британському уряду відповідне подання суто по дипломатичних каналах, питання про доцільність оголошення війни союзникам Німеччини почало широко дискутуватися в британській пресі. Спочатку британський уряд дав Москві негативну відповідь, оскільки мав зацікавленість у збереженні неформальних стосунків з фінським урядом, що встановилися під час радянсько-фінської війни. Попри те, що уряд Фінляндії розірвав

дипломатичні відносини з Великою Британією, Черчилль сподівався переконати фінську верхівку поновити статус нейтралітету. Висловлюючи жаль з приводу того, що «з почуття лояльності» до Росії Британія «буде змушена ... оголосити Фінляндії війну», Черчилль у листі до К. Маннергейма (29 листопада 1941 р.) попереджав його про негативні наслідки продовження участі у війні на боці Німеччини [20, с. 403-404].

Вступ США у війну прискорив узгодження практичних форм коаліційної взаємодії. До грудня 1941 р. допомога з боку США іншим країнам, які брали участь у війні проти Німеччини, Італії та Японії, надавалася відповідно до американського закону про ленд-ліз (позику та оренду), ухваленого за ініціативи Ф. Рузвельта 11 березня 1941 р. Згодом цей механізм коригувався в залежності до потреб армій союзників та підготовки наступальних операцій на різних фронтах. Загалом обсяг поставок під час війни у формі ленд-лізу, які отримували 42 країни, оцінювався в 49 млрд. дол. Зокрема на Велику Британію та її домініони припадало 30,7 млрд. дол., на СРСР – 9,5, Францію – 2,4 і Китай (уряд Гоміндану) – 1,3. Утім, домовленості про обсяги допомоги СРСР порушувалися. В 1943-1944 рр. уряди США і Великої Британії мотивували скорочення поставок потребами забезпечення десантних операцій у Середземномор'ї та підготовки відкриття другого фронту [21].

Двосторонні відносини між США і Великою Британією ґрунтувалися на Атлантичній хартії та доповнювалися низкою економічних угод і військово-політичних домовленостей, аж до створення спільного воєнного командування.

Відносини англо-американських союзників із СРСР були оформлені у вигляді двосторонніх політичних зобов'язань – договору між СРСР та Великою Британією про союз у війні проти гітлерівської Німеччини та її спільників у Європі та про співпрацю і взаємну допомогу після завершення війни (від 26 травня 1942 р.), та угоди між США та СРСР «Про принципи, які стосуються взаємної допомоги у веденні війни проти агресії» (від 11 червня 1942 р.).

В результаті тривалої двосторонньої наради у Вашингтоні (22 грудня 1941 р. – 14 січня 1942 р.), в якій брали участь Рузвельт, Черчилль та начальники військових штабів, було створено спільний англо-американський вищий орган воєнного командування – Виконавчий комітет начальників штабів (з березня 1942 р. – Об'єднаний комітет начальників штабів). Ця структура спільного воєнного командування продовжувала діяти аж до створення Північноатлантичного союзу в 1949 р., коли її функції перебрали на себе відповідні комітети НАТО.

В меморандумі англо-американського командування від 13 січня 1942 р. було записано рішення стискати кільце довкола Німеччини вздовж лінії, що проходить через Архангельськ, Чорне море, Анатолію, північне узбережжя Середземного моря і західне узбережжя Європи. В «Атлантичній зоні» першочергова увага приділялася контролю території «дружньої Французької

Північної Африки». Ці ухвали визначалися стратегією «непрямих дій», яка передбачала проведення операцій на другорядних театрах та захоплення плацдармів, що дозволяли згодом підготувати завдання вирішального удару з урахуванням розстановки сил і перебігу подій на радянсько-німецькому фронті.

За підсумками англо-американської наради Атлантика визнавалася зоною спільної відповідальності. Середній Схід належав до зони британського контролю. Американське командування відповідало за стан справ на Тихоокеанському театрі воєнних дій (окрім Бірми) та в Китаї [22].

До найскладніших питань коаліційної взаємодії між англо-американськими союзниками та СРСР належали узгодження воєнних планів, термінів відкриття другого фронту в Європі, визнання радянських кордонів станом на 22 червня 1941 р. та визначення умов повоєнного устрою європейських країн.

Для Великої Британії початок війни на східному фронті означав відвернення загрози німецького вторгнення та фактичне припинення планування німецької десантної операції, хоча й не поліпшив її загальних стратегічних позицій. Планування спільних англо-американських воєнних операцій розпочалося лише в 1942 р., а координація спільних дій з СРСР – після відкриття другого фронту в червні 1944 р.

Попри усвідомлення Ф. Рузвельтом та радниками його адміністрації важливості співпраці з СРСР, в політичних колах США були поширені антирадянські настрої. В бліц-інтерв'ю газеті «The New York Times» сенатори Р. Тафт (республіканець) і Г. Трумен (демократ) стверджували, що перемога комуністів у війні з нацизмом так само небезпечна, як і завоювання СРСР Гітлером. Тому, пропонував Г. Трумен, якщо ми побачимо, що перемагає Німеччина, нам слід допомагати Росії, а якщо виграватиме Росія, слід допомагати Німеччині, і нехай вони якомога більше виснажують одне одного, «хоча я за жодних обставин не прагну перемоги Гітлера» [23].

Принаймні до битви під Москвою, яка зупинила гітлерівський бліцкриг, адміністрацію Ф. Рузвельта цікавила насамперед спроможність СРСР чинити опір військам Німеччини та її сателітів. Згодом, після вступу США у війну між союзниками почалися складні й суперечливі переговори про відкриття другого фронту.

Спробам з'ясувати це питання була присвячена дипломатична місія В. Молотова до Лондона і Вашингтона в травні – червні 1942 р. У спільних комюніке за підсумками переговорів між СРСР та урядами Великої Британії та США (12 червня 1942 р.) сторони підтвердили «повну домовленість стосовно невідкладних завдань створення другого фронту в Європі в 1942 р.» [24]. Проте під час двосторонніх англо-американських консультацій питання про підготовку десантної операції у Франції ставилося в залежність від досягнення Червоною Армією переконливих успіхів на радянсько-німецькому фронті. Американське військове командування вважало, що західні союзники мають організувати потужну наступальну операцію за умов, якщо наступ німецьких

військ загрозуватиме нанесенням критичної поразки СРСР. Натомість У. Черчилль доводив, що «жодних значних десантних операцій у Франції не буде, якщо німці не будуть деморалізовані поразкою в Росії». Цю тезу, яку британський воєнний кабінет підтримав 11 червня, Черчилль обстоював і на переговорах з американцями впродовж червня – липня 1942 р. Вирішальне обговорення на рівні військового командування відбулося на нараді в Лондоні 22 липня. Союзники погодилися, що десант до Франції може бути організований лише з території Британії. Оскільки така операція потребувала тривалих підготовчих заходів, було вирішено замінити її висадкою союзників у Північній Африці. В надісланому Ф. Рузвельту меморандумі американські начальники штабів констатували, що лише «перемоги, а не неминуча поразка» СРСР, «стануть вирішальною передумовою вторгнення в 1943 р.» [6, кн. 2, с. 494]. У серпні 1942 р., знову пообіцявши Сталіну відкриття другого фронту у Франції в 1943 р., Черчилль наказав воєнним штабам готувати вторгнення лише в тому разі, якщо буде виявлено чіткі ознаки краху гітлерівського режиму [6, кн. 2, с. 510-514].

Рішення сепаратних конференцій англо-американських союзників у Касабланці, Вашингтоні, Квебеку та Каїрі впродовж 1943 р., які стосувалися планування воєнних операцій та послідовно відсували терміни відкриття другого фронту в північній Франції, суттєво ускладнювали становище СРСР, проти якого було зосереджено понад 75% німецьких військ. На цих нарадах Черчилль наполегливо відкладав узгодження термінів з відкриття другого фронту, натомість пропонуючи різноманітні операції в Середземномор'ї та на Балканах.

Після висадки західних союзників у Нормандії 6 червня 1944 р. постало питання про практичну координацію воєнних дій на західному та східному фронтах. Розпочавши наступ Ленінградського та Карельського фронтів (10 червня 1944 р.) та Білоруську наступальну операцію (з 23 червня), радянські війська здійснили оточення та розгромили 100-тисячне угруповання Вермахту. До кінця серпня радянські війська завершили визволення Білорусі, частини Латвії, Литви, вийшли на рубіж річок Нарев і Вісла (Польща) та кордонів Східної Пруссії. Згодом, у січні 1945 р. на прохання союзників радянське командування здійснило масштабну Вісло-Одерську операцію, яка зупинила наступ німецьких військ в Арденах. У результаті цього наступу Червона Армія досягла сучасного східного кордону ФРН.

Проблеми повоєнного устрою країн Європи належали до найгостріших, подекуди конфліктних питань, які посідали важливе місце в переговорах лідерів та експертів союзних держав. Під час тривалого перебування У. Черчилля в Москві (9-18 жовтня 1944 р.) між ним та Сталіним відбулась ґрунтовна розмова щодо політичного устрою країн Центральної та Південно-Східної Європи – Польщі, Румунії, Греції, Югославії, Угорщини та Болгарії. Бесіда зосередилася

на спробі визначити відносну вагу сторін при вирішенні політичних та економічних проблем перелічених країн.

У. Черчилль запропонував Сталіну схему розподілу впливів, яка нагадувала співвідношення часток в акціонерному товаристві. Стосовно Румунії інтереси СРСР та решти союзників визнавалися в пропорції 90/10. Щодо Греції Велика Британія (в згоді зі США) претендувала на 90% та залишала СРСР 10% впливу. Співвідношення для Югославії, Угорщини та Албанії пропонувалося встановити 50/50, а для Болгарії – 75% (для СРСР) та 25% (для решти союзників).

Ці ж питання обговорювалися міністрами закордонних справ Е. Іденом та В. Молотовим за участі спецпредставника президента США А. Гаррімана. Дискусія стосувалася Чорноморських проток, майбутнього устрою Німеччини, Італії, Польщі та інших європейських країн. З приводу пропорцій розподілу впливу пропозиції В. Молотова становили: по 75/25 для Угорщини та Болгарії й 60/40 для Югославії. Натомість Е. Іден обстоював співвідношення 75/25 для Угорщини, 80/20 для Болгарії та 50/50 для Югославії [25].

В історіографії ці епізоди згадуються як «Процентна угода», яка не була оформлена у вигляді якогось політичного документу, але для У. Черчилля це було серйозним предметом розмови. У не надісланому листі до Сталіна від 11 жовтня 1944 р. він розмірковував, що зазначені «проекти» не мають складати основу офіційного документа, проте можуть слугувати орієнтиром у справах союзників.

Досвід діяльності антигітлерівської коаліції за участю СРСР, Великої Британії та США (1941-1945 рр.) засвідчив деякі важливі тенденції та функціональні особливості:

- учасники нової коаліції, що мала глобальний характер, розуміли об'єктивну потребу в постійній та чесній співпраці. Від дотримання цих критеріїв залежав процес узгодження й оформлення союзницьких відносин;

- встановлення союзницьких зобов'язань супроводжувалося затвердженням цілей, до досягнення яких прагнули учасники нового коаліційного формату. Ці завдання були сформульовані в Атлантичній хартії лідерів США і Великої Британії (14 серпня 1941 р), Декларації Об'єднаних Націй (1 січня 1942 р.) та установчих документах ООН (конференція в Сан-Франциско, 5 квітня – 26 червня 1945 р.). Декларація Об'єднаних Націй, підписана представниками 26 держав, підтверджувала принципи Атлантичної хартії. Документ проголошував зобов'язання продовжувати війну до повної перемоги над «жорстокими звірячими силами, що прагнуть підкорити світ», мобілізувати «всі свої воєнні чи економічні ресурси проти тих членів Троїстого пакту і тих, хто приєднався до нього», з якими той чи інший уряд перебуває у війні, співпрацювати з іншими урядами-підписантами декларації та не укладати сепаратного миру з державами-агресорами [26];

- союзницькі зобов'язання були закріплені в двосторонніх угодах між СРСР, Великою Британією, США та Китаєм, а також з емігрантськими урядами деяких окупованих країн (Чехословаччина, Польща, Югославія);

- на економічні відносини між країнами був поширений пільговий режим, який забезпечував постачання озброєнь і військових матеріалів (програма ленд-лізу);

- міжсоюзницька координація у відносинах між США і Великою Британією мала більш тісний та інституціонально оформлений характер, аніж взаємодія між англо-американським блоком і СРСР;

- узгодження позицій у тристоронньому форматі забезпечувалося в режимі регулярних дипломатичних контактів та зустрічей на рівні міністрів закордонних справ. Найважливіші питання, включаючи відкриття другого фронту, вирішувалися на конференціях керівників СРСР, США і Великої Британії в Тегерані, Ялті та Потсдамі за участі представників урядів та воєнного командування.

В грудні 1943 р. у якості постійно діючого органу за рішенням Московської конференції міністрів закордонних справ трьох держав була створена Європейська консультативна комісія (ЄКК). З листопада 1944 р. четвертим членом ЄКК став представник Франції. ЄКК готувала рекомендації з питань післявоєнного устрою Німеччини та її сателітів. Іншим постійно діючим органом представників Великої Британії, США та СРСР була Консультативна рада з питань Італії, створена в жовтні 1943 р. в Алжирі.

Прикладом узгодженої позиції урядів СРСР, США і Великої Британії було звернення союзників до урядів Угорщини, Румунії, Фінляндії та Болгарії з пропозицією припинити війну на боці Німеччини (13 травня 1944 р.).

В рамках ЄКК були підготовлені проекти документів про беззаперечну капітуляцію Німеччини (25 червня 1944 р.), про зони окупації Німеччини (12 вересня 1944 р.), щодо угоди про перемир'я з Болгарією (22 жовтня 1944 р.), про контрольний механізм у Німеччині (14 листопада 1944 р.) та ін.

Згідно з рішеннями Ялтинської та Потсдамської конференцій 1945 р. в якості постійно діючого органу була створена Рада міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії, Китаю та Франції (1945-1949 рр.), покликана забезпечувати узгодження позицій сторін на етапі підготовки мирних договорів та узгодження основних аспектів післявоєнного врегулювання. У 1945-1946 рр. в роботі РМЗС, попри суттєві розбіжності в підходах та уподобаннях, упродовж певного часу простежувалася інерція міжсоюзницьких відносин. Однак, подальший розвиток відносин між колишніми союзниками засвідчив усе відчутніше розходження політичних цілей та прагнення сторін до забезпечення односторонніх переваг при збереженні тісної взаємодії між західними державами.

Серед специфічних ознак міжсоюзницьких відносин між СРСР, Великою Британією та США слід відзначити відсутність прямого тристороннього союзного договору. Політичні цілі держав антигітлерівської коаліції у війні були оформлені в Атлантичній хартії та багатосторонній Декларації Об'єднаних Націй, які передбачали ведення війни до остаточної перемоги і чітко заперечували укладення їх учасниками сепаратного миру з супротивником. Відносини між принциповими союзниками у війні регулювалися переважно двосторонніми угодами та вирішувалися на тристоронніх (між СРСР, США і Великою Британією) та двосторонніх (між США і Великою Британією) нарадах за участю політичних лідерів, міністрів, провідних експертів та представників воєнного командування.

Відносини між учасниками коаліції, за винятком відносин між США і Великою Британією, не відповідали ознакам постійного політичного об'єднання. Це дозволяє розцінювати антигітлерівську коаліцію як тимчасовий союз, обумовлений збігом політичних цілей держав-учасниць у світовій війні. Водночас документи нарад основних учасників коаліції в Тегерані, Ялті та Потсдамі виявляють ознаки, характерні для військово-політичних альянсів, зокрема визначення принципів аспектів повоєнного устрою, контролю території переможеного супротивника та його союзників, розподіл зобов'язань та визначення умов мирних договорів. Ці аспекти дозволяють стверджувати, що Тегеранська, Ялтинська та Потсдамська конференції союзників мали виразні ознаки, властиві міжнародним конгресам, що визначали умови післявоєнного устрою за підсумками наполеонівських війн та Першої світової війни.

При цьому заслуговує на увагу подальше дослідження питання про характер і ступінь узгодження союзниками домовленостей про розподіл сфер впливу в повоєнному світі. Виглядають поверховими звинувачення тодішнього керівництва СРСР з боку багатьох західних істориків і тогочасних політиків в наявності агресивних планів на європейському театрі після капітуляції Німеччини, які нібито підживлювалися концепцією «світової революції» [27].

Перебіг подій кінця війни та після її завершення свідчить про поступове загострення відносин між союзниками. Питання про ступінь виконання узгоджених рішень належить до проблемних питань історії післявоєнного періоду. На завершальному етапі війни та після завершення бойових дій на території Німеччини уникненню суперечностей між союзниками мало сприяти призначення представників при штабах союзних армій та створення спільних дорадчо-координаційних органів (Союзна контрольна Рада). Утім, радянське командування суттєво непокоїло зволікання британської окупаційної адміністрації з демілітаризацією в зоні її відповідальності. У своїх мемуарах маршал Г. Жуков, посилаючись на доповідь військової розвідки, стверджував, що в своїй окупаційній зоні британська адміністрація не переводила німецькі війська в стан військовополонених та зволікала з їх роззброєнням. На базі групи німецьких армій в англійській зоні окупації було створено п'ять німецьких

корпусних військових округів, у яких особовий склад проводив заняття з бойової підготовки. Утримання організованих німецьких військ, включаючи сухопутні, повітряні та протиповітряні з'єднання, відверто суперечило вимогам Декларації про поразку Німеччини від 5 червня 1945 р., яка обумовлювала повне роззброєння та розпуск німецьких військ [28, с. 368].

На засіданні Контрольної ради в листопаді 1945 р. з'ясувалося, що британське військове командування діяло з відома Д. Ейзенхауера (головнокомандувач англо-американськими експедиційними силами в Європі) та за відповідними інструкціями союзних урядів.

Ці деталі стають зрозумілими в ракурсі документів з архіву Черчилля, розсекречених у 1998 р. Серед них знайдено план воєнної операції «Немислиме», підготовлений відділом військового планування британського воєнного кабінету і датований 22 травня 1945 р. План описував завдання нової війни, цього разу проти СРСР. Головна мета пропонованої воєнної операції була сформульована чітко за К. фон Клаузевіцем «примусити Росію підкоритися волі Сполучених Штатів і Британської імперії». Творці плану стверджували, що для забезпечення головної політичної мети «потрібний розгром Росії в тотальній війні». Проте «результат тотальної війни» вважався непередбачуваним, а досягнення перемоги потребувало «надто великого часу». Основні завдання плану полягали в досягненні перемоги в тотальній війні, включно з окупацією найважливіших в економічному відношенні районів СРСР та розгромом його збройних сил, що мало позбавити супротивника можливості продовжувати опір. Для зміни співвідношення сил у Центральній Європі пропонувалося залучити додаткові військові контингенти США та війська переможеної Німеччини після їх відповідної реорганізації [29]. Відомо, що попри войовничі настрої Черчилля, який вважав військові успіхи СРСР надмірними, а перебування військ СРСР у Берліні, Відні та Празі – загрозою європейській цивілізації, адміністрація США відкинула пропоновану авантюру, оскільки бачила свій пріоритетний інтерес у досягненні перемоги над Японією.

З середини 1945 р. напруженість між СРСР та англо-американським тандемом поступово зростала, попри певні спроби знайти порозуміння з тактичних питань. У військово-стратегічній сфері сторони все більше переходили до стратегії взаємного стримування, яке посилювалося попри збереження механізмів дипломатичного розв'язання спірних питань.

Післявоєнні протиріччя політичного та ідеологічного характеру суттєво вплинули на подальшу еволюцію відносин між великими державами, які з 1946-1947 рр. поступово набували ознак «холодної війни». Втім, процес переходу міжнародної системи від поліцентричного стану до біполярності мав поступовий характер і набув ознак відносної завершеності лише зі створенням блоку НАТО та перемогою Компартії Китаю в громадянській війні 1945-1949 рр.

Підводячи підсумок спробуємо узагальнити типові мотивації, які впливали на характер союзницьких зобов'язань між провідними державами та визначали ступінь їх дотримання.

1. Відносини між провідними європейськими державами в період, що передував Другій світовій війні, мали виразні ознаки поліцентричного суперництва. Для урядових кіл Франції та Британської імперії загроза німецького реваншизму до певного часу сприймалася як симетрична загрози поширення радянської сфери впливу, що зумовило суцільний провал проекту колективної безпеки та відмову Франції від виконання договорів з СРСР і Чехословаччиною у 1935 р., які мали протидіяти експансії з боку Німеччини.

2. У двосторонніх союзницьких відносинах, які можуть мати різне функціональне призначення, перевагу завжди має сильніший партнер від політичних рішень якого залежить виконання чи невиконання союзницьких зобов'язань.

3. Ідея колективної безпеки в Європі 30-х рр. ХХ ст. могла спрацювати лише за взаємної згоди й міцного та рівноправного союзу між Британією, Францією та СРСР. Невдовзі, після відмови Франції від радянсько-французького пакту та аншлюсу Австрії, в бесіді з послом США Дж. Девісом англійський посол у Москві лорд Чилстон стверджував (30 березня 1938 р.), що англійське сприяння Гітлеру веде до безсилля Ліги націй та створює перед Європою альтернативу у вигляді миру за фашистським зразком або миру на основі балансу сил. «Осі» Рим-Берлін міг би протистояти лише союз Лондона, Парижа і Москви, оскільки без Росії Франція і Англія, дуже вірогідно, будуть змушені підкоритися Гітлеру і Муссоліні [30].

4. Укладаючи договори про гарантії безпеки Польщі та Румунії (1939 р.), уряди Франції та Британської імперії розглядали їх як суто політичний інструмент, покликаний стримати розширення агресії Німеччини. Втім, така позиція союзників у першій антигітлерівській коаліції не змогла забезпечити дотримання балансу сил і лише прискорила початок «великої війни».

5. Війна на східному фронті створила умови для формування широкої коаліції держав, мета якої полягала у завданні повної поразки державам «осі» Берлін-Рим-Токіо та знищенні політичних режимів, які розпочали агресію та поставили за мету встановлення світового панування.

6. Природа коаліційних відносин між СРСР, США та Британською імперією мала складний і суперечливий характер. Потреби взаємодії та координації воєнних дій, принаймні з 1942 р., зумовили відсторонення ідеологічних розбіжностей на другий план. Співпраця між союзниками визначалася усвідомленням збігу головних цілей великих держав у війні, в якій кожний учасник опікувався збереженням власної політичної системи.

7. Після капітуляції Італії, Німеччини та Японії головні завдання коаліції були виконані, що спричинило посилення напруженості між англо-американським блоком і СРСР та поступове скасування союзницьких

зобов'язань. Залишкові атрибути союзницьких відносин часів війни у вигляді радянсько-британського та радянсько-французького договорів про союз і взаємну допомогу формально зберігалися до 1955 р., коли вони були денонсовані рішенням Верховної Ради СРСР у зв'язку з підписанням Паризьких угод 1954 р. про створення Західноєвропейського союзу та підготовкою ФРН до вступу в НАТО.

8. Перемога держав антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні не призвела до відновлення status quo як у територіальному, так і в політичному контексті. Післявоєнне врегулювання супроводжувалося переглядом європейських кордонів, загостренням суперництва між колишніми союзниками та, зрештою, новим політичним розколом Європи. Недавні союзники все частіше сприймали один одного у якості суперника, хоча й не мали ані достатніх мотивацій, ані матеріальних засобів для переведення цих суперечностей у фазу збройного конфлікту.

9. Після завершення Другої світової війни США та СРСР опинилися в ролі найпотужніших у воєнному відношенні держав. Співвідношення їх потенціалів визначало новий стан глобальної силової рівноваги. Хоча США мали велику кількість воєнних баз і засоби переміщення збройних сил у будь-який регіон світу, сукупні потенціали та географічне розташування цих держав виключало можливість досягнення перемоги однієї зі сторін при використанні озброєнь звичайних типів, навіть за умов надання США підтримки з боку Британської імперії.

10. Стан «холодної війни», який супроводжував посилення політико-ідеологічних суперечностей до рівня провідного чинника біполярної моделі міжнародних відносин, гальмував масштабні суспільно-економічні трансформації, пов'язані з прискоренням економічного і науково-технічного розвитку, розпадом колоніальних імперій, підвищенням рівня матеріального добробуту та освіти. Конфронтаційні тенденції, що поступово загострювалися, насамперед у периферійних географічних регіонах, містили загрозу виникнення нових війн та створювали прямий виклик міжнародній безпеці.

Список використаних джерел та літератури

1. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер; пер. В.В. Львова. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
2. The Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany, the Protocol annexed there to, the Agreement respecting the military occupation of the territories of the Rhine, and the Treaty between France and Great Britain respecting assistance to France in the event of unprovoked aggression by Germany. Signed at Versailles, June 28th, 1919. – London: H.M. Stationery Off., 1919. – 506 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archive.org/details/treatyofpeacebe00alli>
3. Birdsall P. Versailles Twenty Years After / P. Birdsall. – New York: Reynal & Hitchcock, 1941. – XIII, 350 p.
4. Walt S. Alliances, Threats, and U.S. Grand Strategy / S. Walt // Security Studies. – 1992. – Vol. 1. – № 3. – Spring. – P. 448-482.

5. MacDonald C.A. The United States, Britain and Appeasement, 1936-1939 / C.A. MacDonald. – New York: Palgrave Macmillan, 1981. – 220 p.
6. Черчилль У. Вторая мировая война / У. Черчилль. В 3-х кн.; сокр. пер. с англ.; предисл. Д.А. Волкогонова; под ред. А.С. Орлова. – М.: Воениздат, 1991. – Кн. 1. – Т. I-II. – 592 с.; Кн. 2. – Т. III-IV. – 671 с.; Кн. 3. – Т. V-VI. – 702 с.
7. «К международному положению». Передовая статья газеты «Известия». 11 мая 1939 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.doc20vek.ru/node/421>
8. Anglo-french conversations / HC Deb. – 28 November 1938. – Vol. 342. – P. 22-24. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1938/nov/28/anglo-french-conversations>
9. Выписки из протоколов заседаний Верховного совета союзников, проходивших в сентябре 1939 – июне 1940 г. // Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т. – Т. 9. Союзники СССР по антигитлеровской коалиции. – М.: Кучково поле, 2014. – С. 734-747.
10. Гальдер Ф. Военный дневник / Ф. Гальдер. – Т. 2. От запланированного вторжения в Англию до начала Восточной кампании (1.7.1940-21.6.1941); пер. с нем. И. Глаголева и Л. Киселева; под ред. Д. Проэктора. – М.: Воениздат, 1969. – 328 с.
11. Бобылев П.Н. Точку в дискуссии ставить рано. К вопросу о планировании в генеральном штабе РККА возможной войны с Германией в 1940-1941 годах / П.Н. Бобылев // Отечественная история. – 2000. – № 1. – С. 41-64.
12. Из истории германской геополитики (речь рейхслейтера А. Розенберга в узком кругу по проблеме Востока). 20.06.1941 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ecc.ru/XXI/RUS_21/ARXIV/1994/rozenberg_06-07_1994.htm
13. Пакт трех держав или Берлинский договор. 27 сентября 1940 г. // Мировое хозяйство и мировая политика. – 1940. – № 10. – С. 117.
14. Записка В.М. Молотова «Берлинский пакт о тройственном союзе». [Не позднее 30 сентября 1940 г.] // Документы ЦК ВКПб и Совнаркома 06.1940-03.1941. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bdsa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1526&Itemid=30
15. Молодяков В.Э. Несостоявшаяся ось: Берлин-Москва-Токио / В.Э. Молодяков. – М.: Вече, 2004. – 480 с.
16. Двойных Л., Тархова Н. О чем докладывала военная разведка: анализ донесений советской разведки кануна Великой Отечественной войны / Л. Двойных, Н. Тархова // Наука и жизнь. – 1995. – № 3. – С. 2-13
17. Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941 / М.И. Мельтюхов. – М.: Вече, 2000. – 544 с.
18. Danilov V. Hat der Generalstab der Roten Armee einen Praventiveschlag gegen Deutschland vorbereitet? / V. Danilov // Osterreichische Militarische Zeitschrift. – 1993. – № 1. – S. 41-51.
19. Декларация правительства СССР на межсоюзнической конференции в Лондоне 24 сентября 1941 г. // Документы внешней политики СССР. – Т. 24. 22 июня 1941-1 января 1942 г. – М.: Международные отношения, 2000. – С. 331-323.
20. Маннергейм К.-Г. Мемуары / К.-Г. Маннергейм; пер. с финского П. Куийала, Б. Злобина. – М.: Вагриус, 1999. – 544 с.
21. Ленд-лиз // Дипломатический словарь. В 3-х т.; 4-е изд. – Т. II. – М.: Наука, 1985. – С. 139.
22. Совместная памятная записка комитета начальников штабов США и английского комитета начальников штабов по вопросам стратегии (первая Вашингтонская конференция) // Говард М. Большая стратегия / М. Говард; пер. с англ. Ю.А. Неподаева, Б.И. Павлова и Ю.М. Щебенюкова; под ред. О.А. Ржешевского. – М.: Воениздат, 1980. – С. 415-417.
23. The New York Times. – 1941. – 24 June. – P. 7.
24. Англо-советское коммюнике о посещении Лондона народным комиссаром иностранных дел СССР В.М. Молотовым. 12 июня 1942 г. // Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т. – Т. 8. Внешняя политика и дипломатия Советского Союза в годы войны. – М.: Кучково поле, 2014. – С. 743-744.

25. Попов И. Европа: союзники в наступлении (Документальная справка). 2007 / И. Попов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://milresource.ru/Spravka-4.html>
26. Декларация Объединенных Наций (Вашингтон, 1 января 1942 г.). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1167582>
27. Мальков В. Хотел ли Сталин развязать Третью мировую войну? Прогноз Густава Хильгера, май 1951 г. / В. Мальков // Россия XXI. – 1997. – № 7. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ecc.ru/XXI/RUS_21/ARXIV/1997/malkov_07_1997.htm
28. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. / Г.К. Жуков. 3-е изд.; предисл. А.М. Василевского. – Т. 2. – М.: АПН, 1978. – 391 с.
29. Operation Unthinkable: “Russia: Threat to Western Civilization” British War Cabinet, Joint Planning Staff [Draft and Final Reports: 22 May, 8 June, and 11 July 1945], Public Record Office, CAB 120/691/109040/001/ – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://web.archive.org/web/20101116152301/http://www.history.neu.edu/PRO2/>
30. Library of Congress. Joseph E. Davies Papers. Box 7: Diary (March 30, 1938).

Толстов С.В. Военно-политические союзы и коалиционные отношения накануне и в период Второй мировой войны: природа, модальность, специфика.

В истории дипломатии периода 20-40 гг. XX в. важное место занимает проблема формирования союзнических отношений и многосторонних коалиций. В представленной статье автор стремился проанализировать структурные и мотивационные факторы, которые влияли на установление и функционирование союзнических и коалиционных отношений между ведущими государствами того времени. В условиях многополярной системы международных отношений мир и стабильность могли обеспечиваться или вследствие применения механизмов коллективной безопасности против гегемонизма и агрессии, либо путем соблюдения баланса сил и действенных союзнических обязательств. Ни один из этих механизмов не смог предотвратить агрессию государств «оси» Берлин-Рим, созданной в середине 1930-х гг. Политико-идеологические противоречия и попытки умиротворения нацистского режима за счет стран Центральной и Восточной Европы привели к поражению англо-французской коалиции на начальном этапе Второй мировой войны. Созданию «второй» антигитлеровской коалиции способствовало осознание общей угрозы человечеству, исходившей от государств-агрессоров. Впрочем, ни при создании Лиги наций, ни в рамках ООН международному сообществу так и не удалось создать эффективные механизмы, способные гарантировать коллективную защиту от агрессии и нарушения международного мира.

Ключевые слова: союз, коалиция, война, агрессия, угроза, дипломатия, мирное урегулирование, Лига наций, Объединенные Нации.

Tolstov S. The Political and Military Alliances and Coalition Relations Before and During the Second World War: Nature, Modality and Peculiarities.

The problem of allied cooperation and formation of multilateral coalitions takes an important place in the diplomatic history of 1920-1940s'. This article presents an attempt to analyze the structural and motivational factors that influenced the establishment and functioning of the alliance and coalition relations between the leading powers of the time. In the context of multipolar international system peace and stability could be preserved by arrangements of collective security against aggression and hegemonism, or by the balance of power and effective alliances. None of these structural mechanisms could prevent the aggression of the Berlin-Rome “axis” created in the mid-1930s. The political and ideological contradictions and attempts to appease the Nazi regime at the expense of the countries of Central and Eastern Europe led to the defeat of the Anglo-French coalition in the first phase of the Second World War. The creation of the “second” anti-Hitler coalition was based on the common

threat to humanity from the aggressive bloc. However, both the creation of the League of Nations and the United Nations Organization later failed to create effective mechanisms able to ensure collective defense against aggression and violation of international peace.

Keywords: *alliance, coalition, war, aggression, threat, diplomacy, peaceful settlement, the League of Nations, the United Nations.*